

Скільки історій у Клію?

Олександр Зайцев

Жертвувати любов'ю до істини, інтелектуальною чесністю, вірністю законам і методам духу задля якихось інших інтересів, хай то навіть будуть інтереси батьківщини – запроданство.

Герман Гессе, «Гра в бісер»

Що вище, любов до істини чи інтереси батьківщини? Ця дилема часто постає перед істориком, а надто перед тим, на кого покладено обов'язок виховувати молоде покоління, прищеплюючи йому почуття гордості за історичне минуле своєї нації. А що далеко не всяка правда історії тішить національну гордість, то викладач або автор підручника постійно мусить вирішувати: на чому наголосити, а що оминати, аби не роз'яструвати національні рани, не плекати почуття меншовартості тощо. Нелегкий вибір історика ускладнюється ще й тим, що й історичну правду, і національні інтереси кожен розуміє по-своєму.

Складність проблеми унаочнила недавня полеміка двох істориків, професорів Національного університету «Києво-Могилянська академія» – Юрія Мицика і Наталі Яковенко, які, либонь утомившись дискутувати у стінах власної катедри, винесли суперечку на газетні шпальти¹. Дискусія шановних професорів цікава не лише типовим для цього жанру «обміном люб'язностями» на кшталт «стереотипи з арсеналу компартійних ідеологів» (Мицик) чи «витвір заражених істматом мізків» (Яковенко), а й тим, що обидва автори доволі чітко сформулювали альтернативні візії цілей «шкільної історії» та засобів їх досягнення.

Юрій Мицик, який захищає скривджених «огульною критикою» авторів шкільних підручників з історії України, вбачає головну мету у вихованні національної гордості, національної свідомості й патріотизму, чого можна досягти через 1) ствердження безперервної тяглості історичного розвитку українського народу від «праукраїнців, які склали ядро Антського союзу племен» у IV столітті до сучасної нації; 2) висвітлення, насамперед, історії титульної нації – українців (доповнення до фрагментів історії національних меншин можна робити «тільки паралельно з кроками іншої сторони (російської, польської тощо)» після узгодження дискусійних моментів міждержавними комісіями); 3) змалювання «об'єктивної картини тяжкого гніту іноземних держав щодо України»; 4) героїзацію національно-визвольної боротьби, а зокрема підкреслення «видатної ролі козацтва у боротьбі за незалежну Українську державу»; 5) уславлення національних героїв, як-от Хмельницького, Гонта, білців армії УНР та УПА. Зате не

Статтю написано на основі доповіді, виголошеної на 11-й щорічній Фулбрайтівській конференції «Ідентичність і пам'ять у пострадянській Україні» (31 жовтня – 1 листопада 2008 року, Київ). У повному обсязі текст буде вміщено у збірнику матеріалів конференції, що вийде друком у жовтні цього року.

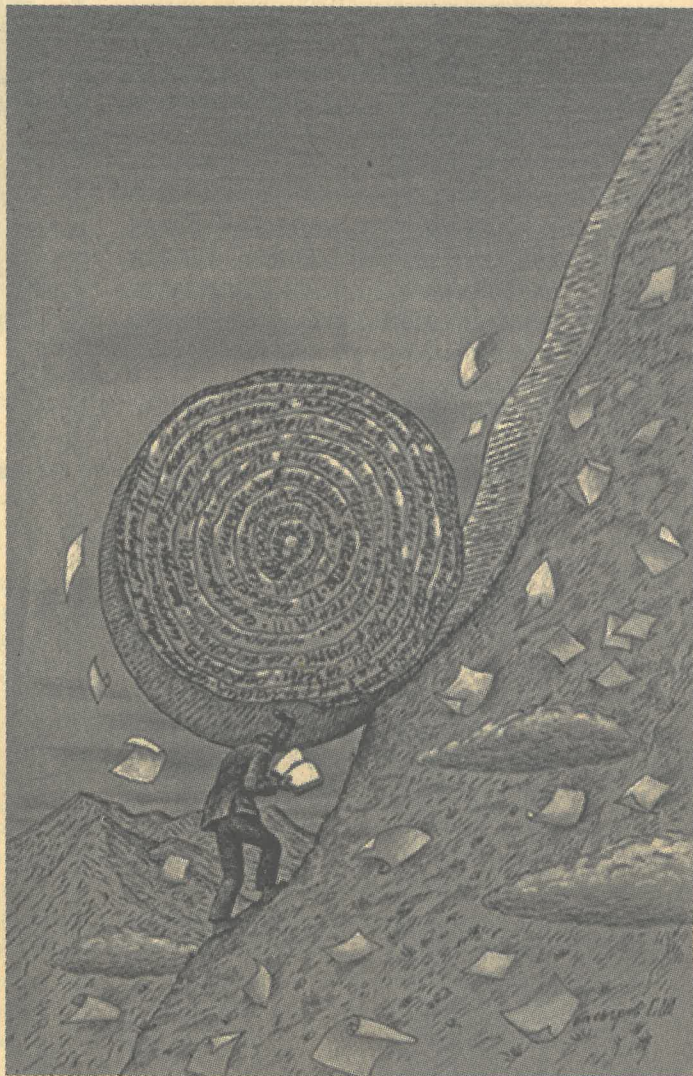
місце в підручниках позитивним згадкам про осіб із «малоросійською ідентичністю» і лояльних до чужої влади інтелектуалів, не варто наголошувати на демографічних втратах і господарських спустошеннях, спричинених козацькою революцією та іншими вибухами народного гніву, адже без жертв не буває перемоги.

Наталія Яковенко, погоджуючись, що виховання в молоді гордості за свою країну є одним із головних завдань підручника з історії, вказує й на інші, не менш важливі пріоритети: прищеплення учням уміння самотужки розрізняти «правильне» і «неправильне»; утвердження гуманістичних цінностей – права індивіда на життя, свободу і незалежне судження; виховання громадян, що свідомо обирають власну позицію, поважаючи право опонента на його вибір; сприяння досягненню консенсусу в суспільстві (не оминаючи поглядів, які його роз'єднують). А для цього треба: 1) не постулювати одновимірну «правду», зараховуючи частину власного народу до «зрадників» чи «відступників», а «шукати спільні ціннісні параметри для носіїв різних переконань, різних уявлень про патріотичний обов'язок, різних спонук»; 2) подолати успадковану з «марксистсько-ленінської» парадигми історії апологію конфліктів, показуючи натомість узаємодію інтересів і життєвих стратегій багатьох соціальних груп, кожна із власною логікою поведінки; 3) не зводити життя людини до підпорядкування державі, а приділяти належну увагу приватному просторові; 4) позбутися українського етноцентризму, даючи можливість дитині будь-якої національності усвідомити причетність до спільного минулого.

Цікаво відзначити явне зміщення акцентів у позиції Яковенко порівняно з її резонансною статтею «Одна Клію, дві історії» («Критика», 2002, ч. 12). Тоді, описавши з поблажливою іронією «дорогі серцю істини» національної історичної мітології, відображені у шкільних підручниках, авторка заявляла, що не бачить у них «нічого осудливого», мовляв, наївність і спрощення властиві будь-якій національній історії. Тепер, коли ці ж самі «істини» бере під захист Юрій Мицик, Наталія Яковенко дошкульно їх критикує. Можливо, річ у тому, що, на думку авторки, етап «декомунізації» шкільної історії з неминучим креном у бік «державотворчої» та націоналістичної версії минулого вже пройдено, і нині «час креслити нову мапу» («Лікнеп для професора»).

Не стану приховувати, що за всієї поваги до професора Мицика та історико-дидактичної традиції,

яку він репрезентує, мені значно симпатичніша позиція Наталі Яковенко та її однодумців (Леоніда Зашкільняка, Мар'яна Мудрого та інших). Та все ж закрадається сумнів: чи йдеться дискусіантам про протиставлення «об'єктивної картини» (Мицик) або наміру «оповідати правду» (Яковенко) мітичному, на їхню думку, образіві минулого, чи лише про те, які саме історичні міти краще відповідають сьогоднішнім суспільним потребам: традиційні героїко-романтичні міти «боротьби за волю і незалежність» чи новітні міти «мультикультуральності»

Гаріф Басиров. Науковець та інформація (1990-ті роки)

та «спільного європейського дому»? Відтак згадана на початку дилема постає в іншому ракурсі: наукова історія чи історична мітологія?

***

Сучасний занепад віри у всесильність науки призвів до утвердження серед суспільствознавців переконання про неунікненність суспільних, а зокрема історичних, мітів. Оскільки неможливо побудувати суспільство, члени якого мислять і діють, керуючись винятково раціональним вибором, конструювання мітів, покликаних об'єднати і змобілізувати певну спільноту, стає цілком легітимною і поважною діяльністю, адже «уявлення народу про свою спільну долю – одна з основних рушійних сил сучасного суспільства»².

Призначення міту – сприяти згуртуванню індивідів у спільноту (релігійну, національну, політичну тощо), підтримувати її існування і спонукати до солідарної дії в певному напрямі. Серед численних означень міту одне з найкоротших, але доволі влучне, належить Мері Фулбрук: «Міти – це розповіді, не конче правдиві і навіть

не конче такі, у правдивість яких вірять, але такі, що мають символічну владу».

Тобто історична мітотворчість полягає в конструюванні «не конче правдивого» історичного нарративу, який, однак, має символічну владу, здатну об'єднувати спільноту і спонукати її до спільної дії. Звісно, не кожен міт сприймається як буквальна правда. Християнин може не сприймати всі біблійні оповіді як історично достовірні, проте всі вони є важливою частиною його релігійної ідентичності. Символічна істина цих текстів, їх етичний

зміст для нього значно важливіші за буквальну правдивість. Можна згадати й літературні міти, зокрема «Шевченків міт України», що виявив колосальну мобілізаційну силу.

Однак історичний міт, на відміну від літературного, хоч «не конче правдивий», може мати символічну владу лише над тими, хто вірить у його дослівну правдивість. (Слово «влада» тут ужито в тому ж сенсі, в якому кажуть про «владу слова», маючи на увазі потужну емоційну дію художнього твору.) А отже, міт мусить вдавати із себе науково обгрунтовану «правду історії», що спричиняє його конфлікт із історичною наукою³.

Суть конфлікту ще 1882 року афористично сформулював Ернест Ренан: «Забута історія [інший переклад – «забування історії» – О.З.], або краще сказати, історична помилка є одним з головних чинників творення нації, і тому розвиток історичних досліджень часто буває небезпечним для національності».

Покликаючись на цей Ренанів вислів, Ерик Гобсбавм висноує, що «жоден серйозний історик націй і націоналізму не може бути активним політичним націоналістом, хіба що в тому сенсі, в якому ті, хто вірує в дослівну правду Святого писання, хоч і не здатні збагатити еволюційну теорію, проте спроможні зробити внесок в археологію чи семітську філологію. Націоналізм

¹ Юрій Мицик, «Нове чи призабуте старе?», *Дзеркало тижня*, 2009, № 4 (7–13 лютого); Наталія Яковенко, «Лікнеп для професора», там само, № 8 (7–13 березня).

² G. Hosking, G. Schöpflin, «Preface», *Myths and Nationhood*, ред. G. Hosking, G. Schöpflin, London: Hurst & Company, 1997. P. V.

³ Під наукою я слідом за Наталею Яковенко розумію «пізнавальну дисципліну, що здобуває знання шляхом критичного аналізу свідчень, якими оперує» («Одна Клію, дві історії»). Таке значення слова не збігається з англійським science. В англійському світі history належить не до sciences, а до humanities і навіть до arts, що, безумовно, сприяє її отождоженню з красним письменством і мігом, тоді як у нас «сциєнтизація» історії виглядає самозрозумілою.

вимагає надто багато віри в те, що явно не відповідає дійсності». Активну участь у націоналістичному русі, вважає британський історик, важко поєднати з серйозним дослідженням історії даної нації, «якщо історик не залишає свої переконання перед входом у бібліотеку чи робочий кабінет».

Справді, як має вчинити історик, коли він переконується, що його дослідження відкривають історичну правду, яку нація воліє «забути», а отже, завдають удару національній гордості? «Тим гірше для історичної правди!» – скажуть інтегральні націоналісти. «Тим гірше для національної гордості!» – можуть заперечити ті, хто вважає, що історики за будь-яких обставин повинні бути «церберами історичної правди» (Леонід Зашкільняк).

Та чи можлива взагалі «історична правда», і що таке «історична реальність»? «Антипозитивістський бунт» на зламі XIX і XX століть похитнув упевненість істориків у пізнаності минулого «яким воно було насправді» (Леопольд фон Ранке), а «лінгвістичний поворот» 1970–80-х років і постмодернізм не лишили від цієї впевненості каменя на камені⁴. Багато хто сприйняв це як санкцію на інструментальний підхід до історичного знання. Справді, якщо історик не реконструює, а конструює минуле, якщо потенційно існує нескінченна множина «історичних реальностей», то чому б не сконструювати таку «історичну реальність», яка сприятиме досягненню сучасних національних чи групових цілей? Якщо має рацію Гейден Вайт, що «кращими підставами для надання переваги одному баченню історії перед іншим є естетичні та моральні, ніж епістемологічні», то чи не є найморальнішою з таких підстав добро нації, а не ефемерна «правда історії»?

Я все-таки схильний вважати, що вибір між гіпотетичними версіями минулого слід робити на основі критеріїв об'єктивності. Інша річ, що саме поняття історичної об'єктивності, яке позитивісти розуміли надто вузько, слід переосмислити як інтерактивну взаємодію між суб'єктом-дослідником і зовнішнім об'єктом. Це дозволяє будувати оновлену «версію наукової історії, ґрунтовану на вірі в реальність минулого і нашу здатність встановити з ним контакт».

Відмінність наукової історії від історичного міту не в тому, що перша завжди каже правду, а другий неодмінно бреше (буває, що міт ближчий до істини, ніж наукове дослідження, побудоване на хибній інтерпретації джерел). Як же в такому разі відрізнити науковий наратив від мітичного? Насправді межа між ними доволі розмита, та все ж вона існує.

По-перше, різняться функції: функція міту – підтримувати єдність спільноти безвідносно до реальності підстав такої єдності; функція наукової історії – встановити і раціонально пояснити історичні факти безвідносно до наслідків цих дій для спільноти.

По-друге, хоч міт не завжди відверто бреше, він завжди «коригує» реальність, підганяючи її під ідеальний образ. За ступенем такого коригування Араш Абізаде розрізняє чотири види

мітів. Перші три з них є різновидами «міту-як-історії», тобто історичного наративу, що претендує бути правдою, і саме завдяки цьому підтримує колективну ідентичність. До них належать «міт-як-обман» (myth-as-lies), «міт-як-прикрашення» (myth-as-embellishment – включення в розповідь «фактів», щодо яких немає надійних свідчень) і «міт-як-недогляд» (myth-as-omission – тенденційне відсіювання «незручних» фактів). Саме два останні різновиди мітів вельми характерні для наших шкільних підручників, що їх захищає Юрій Мицик. Четвертий різновид – «міт-як-розповідь» (myth-as-story) – не сприймається як такий, що претендує на правдивість, але має символічне значення.

По-третє, герої мітів діють і говорять не так, як це робили їхні реальні прототипи, а так, як вони мали би чинити й говорити згідно з суспільними уявленнями про героїчне і ганебне, про добро і зло тощо. Приміром, ми не знаємо достеменно, чи справді полковник Карпатської Січі Михайло Колодзінський на пропозицію здатися відповів: «В словнику українського націоналіста немає слова “капітулювати”». Але ідеальний націоналіст мав відповісти саме так, і це для мітичної свідомості, кажучи словами Алексея Лосева, «найяскравіша і найсправжніша дійсність».

По-четверте, мітична свідомість не визнає різночитань і твердо «знає» лише одну істину. Наукове знання завжди гіпотетичне і допускає співіснування кількох конкурентних гіпотез. Науці властиві рефлексія, постійні сумніви та пошуки можливого спростування власних теорій, відкритість до дискусій.

Дилема «наука чи міт», що постає перед істориком, впливає з подвійної ролі історіографії, яка виконує не лише наукову (дослідження минулого), а й соціокультурну функцію (формування національної свідомості). Вважається, що історик, виконуючи першу функцію, мусить дотримуватися певних наукових правил, уникати мітотворчості, і навпаки, деконструювати поширені історичні міти. Натомість у дидактичній історії мітотворчість не лише припустима, а й бажана, слід лише потурбуватися, щоб панівні історичні міти були «позитивні», тобто утверджували у суспільстві ті цінності, які вважаються корисними і прогресивними.

Теоретичну основу під такий погляд підводить британський теоретик ліберального націоналізму Дейвід Міллер, твердячи, що

національні ідентичності зазвичай містять значний елемент міту. Нація сприймається як спільнота, розтягнута в історії, і з особливим характером, що є природним для її членів. Неупереджене дослідження, ймовірно, відкриє значні розриви тьгості і в характері людей, що замешкували дану територію, і в їхніх звичаях та практиках.

⁴ Огляд історії атак на «територію історика» та лій її оборони див.: Наталя Яковенко, *Вступ до історії*, Київ: Критика, 2007, с. 183–225.

⁵ D. Miller, *On Nationality*, Oxford: Oxford University Press, 1995, с. 35–36.

Також, імовірно, виявиться, що багато речей, які вважаються споконвічними рисами даної нації, фактично є штучними винаходами – і то дуже часто свідомими винаходами, призначеними служити політичним цілям. Виявляється, отже, що національні ідентичності не витримують критичної рефлексії. Якщо застосувати до них нормальні канони раціональності, вони виявляються фальшивими.

Втім, цей висновок надто поспішний. Радше ніж відкидати національність, позаяк ми виявили, що національні ідентичності містять елементи міту, ми повинні запитати, яку роль відіграють ці міти в побудові і підтриманні існування націй. Інколи нераціонально відмовлятися від вірувань, навіть, строго кажучи, хибних, коли можна показати, що вони допомагають підтримувати корисні суспільні відносини.

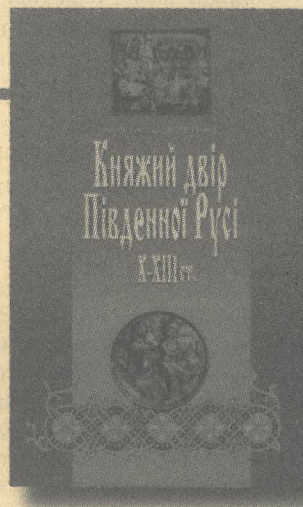
Автор ілюструє свою думку прикладом щасливої та люблячої сім'ї, у якій прийомні діти не мають сумніву, що вони є біологічними нащадками батьків. За Міллером, історичні міти виконують принаймні дві корисні функції у творенні національної ідентичності:

вони забезпечують упевненість, що національна спільнота, до якої належить особа, має міцне історичне підґрунтя, що вона втілює справжню наступність поколінь;

і вони виконують моралізаційну роль, показуючи нам доблесті наших предків і заохочуючи нас бути гідними їх»⁵.

У цьому ж дусі, але значно категоричніше, міркує український політолог Ігор Лосів:

Міт – не вигадка, він, радше, сукупність уявлень про можливу ідеальну ситуацію, можливо ідеальну країну й народ. Ба, більше – це ідеальний проєкт ідеальної нації, це те, що у психології особистості дослідники воліють називати «ідеал-я». Це не те, якою особистість є, а якою вона хоче, може й повинна бути. Національний міт говорить про той ідеальний образ нації, якого треба прагнути, до якого треба наближатися. Причому, це ідеал не лише майбутнього, а й минулого, котре постає в національному міті очищенням від усього несуттєвого, випадкового, «неправильного», непридуманого нації за її суттю. Таким чином, створюється своєрідний національно-історичний «фонд героїчності», з котрого нація в тяжкі моменти свого розвитку може черпати мобілізуючі сюжети минулого, надихаючі на героїчні вчинки в сучасності. Це героїчне ідеальне минуле для кожної нації є запорукою гідного майбутнього, котре повинно орієнтуватися на високі моральні вимоги та уявлення про норму національного буття

Микола Котляр,
Володимир Ричка
Княжий двір
Південної Русі X–XIII ст.
Київ: Наукова думка, 2008

Спільна книжка двох українських киеворусистів акумулювала їхній доробок у досліджуванні князівського двору Рюриковичів. Її подвійна структура (першу частину присвячено княжому двору Києва, друга – Галичу) зумовлена і на традиційним для української історіографії поділом давньоруської історії на київський і галицький періоди, і станом джерел, які уможливають задовільне вивчення саме цих центрів.

У «київській половині» книжки розглянуто витоки княжого двору як управлінської інституції та його функціонування до першої половини XII століття. Автор аналізує широке коло питань, пов'язаних із формуванням двору в контексті еволюції потестарних структур молодого Київського держави. «Двір» розглянуто і як інституцію, і як палацовий комплекс у системі київського міського простору: зокрема, це проблеми місцезнаходження найдавнішого княжого граду, розбудови й території двору Володимира та «великого двору»

Ярослава, розгалуження князівської адміністрації, місця управлінського осередку в системі уявлень про владу. Цьому присвячено три з чотирьох розділів першої частини книжки. В останньому розділі Володимир Ричка розглядає місце княжого двору у «політичній культурі» своєї доби. Насамперед ідеться про символізм двору у церемоніальних практиках і літературній репрезентації. Окремо описано функції двору в організації княжого господарства.

Другу частину книжки (авторства Миколи Котляра) відкриває нарис еволюції двору від часів «дружинної державності» на Русі до XIII століття. Подальший виклад має троїсту структуру. Спершу історик дає характеристику княжого двору галицьких князів XII століття у контексті політичної історії князівства. Головну увагу зосереджено на описі діяльності Данила Романовича, що і є для науковця центральним сюжетом. Далі, на підставі наявної джерельної бази, зроблено детальний огляд «чинів і міністеріялів» двору Романовичів, тобто проаналізовано адміністративний апарат двору галицько-волинських князів. Цю частину дослідження так само завершує студія князівської ідеології, церемоніялу та придворної культури.

Книжка покликана радше задати кістяк, модель для дальших студій. Подеколи занадто великі наративні екскурси роблять дослідження менш проблемно загостреним. Чимало питань, висвітлених тут досить побіжно і не завжди повно, потребують окремого вивчення, яке врахувало би численні нюанси і новітні досягнення киеворусистики. Але це вже проблема формату й часу.

Вадим Арістов

«славних пращів великих», котрі виступають для актуальних поколінь часом як приклад, а часом як докір.

Гаразд, але як бути з тими подіями національної історії, які ну ніяк не вкладаються у «фонд героїчності» українців? Тут ми приходимо до «вічного» питання: чи можлива однакова для всіх «права історії», хай навіть неповна в силу обмеженості історичного пізнання, чи існує безліч «національних правд»? Скидається на те, що більшість істориків переконана в другому, навіть коли декларує принципи об'єктивності та історизму. Що вже й казати про патріотично налаштованих політиків, які вважають, що історичні факти тільки тоді чогось варті, коли слугують вихованню національної гордості, якщо ж ні, то тим гірше для фактів.

Перефразували старий анекдот, «історіософію» ура-патріотів незалеж-

В'ячеслав Клоков Скульптура

Київ: Оптима, 2008

Ретроспективну виставку скульптури В'ячеслава Клокова «У пошуках ідеалу», що відбулася наприкінці минулого року в Національному художньому музеї, кілька років готував сам майстер, плануючи її до власного 80-річчя. На жаль, він не дожив до ювілею кілька місяців, тож провести виставку, а разом і видати альбом творів мистця, випало друзям.

На 88 його сторінках чорно-білі світліни завершених скульптур, макетів і барельєфів Клокова та його дружини Лілії Годієнко перемежовано з уривками зі щоденників та інтерв'ю скульптора. Він писав, що любить скульптуру за подібність до музики, за її неоднозначність, за ствердження у світі ідеалу: «Люблю за те, що вона не лише здається, але і є, що її можна обійти з усіх боків, можна відчувати тугу, напружену поверхню форми...». Цей внутрішній жар, подібний до напруженого спокою фігури Давида Мікелянджело, присутній у будь-якій скульптурі – чи то дипломній роботі «Перед стартом» (1953), чи відомому пам'ятнику Миколі Островському у Києві (1961). Клоков однаково переконливий і в скульптурі на «радянську» тематику (вправно поєднуючи поезію з так званою «реалістичністю»), і в дитячо-аніمالістичних «Хлопчику на козлі» (1976), «Ранку» (1975), «Тиші» (1985), і в переспівуванні античних мотивів у роботах «Орфей» (1986), «Актеон» (1988) тощо. Але, напевно, найвідомішим його витвором залишиться композиція «Пам'яті Ботічеллі» (1983–1992): не кожен зумів би наділити бронзу невагомистою богинь із полотен знаменитого живописця.

Любов Морозова

но від національності можна звести до двох пунктів: 1. «Наші» завжди мали рацію. 2. Якщо «наші» не мали рації, див. п. 1. Згідно з цією логікою «наші» можуть бути або героями (коли б'ють «чужих»), або невинними жертвами (коли їх б'ють «чужі»), але ніколи агресорами, насильниками, гнобителями тощо.

Однак існує й інша система моральних координат, у якій, приміром, убивство мирного населення, а надто жінок і дітей, безумовно визнається злочином проти людяності, без огляду на те, хто його скоїв, «наші» чи «чужі». «Чи, я українець, маю вважати дітовбивць своєю “сторonoю”?» – запитував Мирослав Попович, виступаючи в дискусії довкола волинської трагедії 1943 року («Критика», 2003, ч. 5). Для нього і для багатьох «своїх» – це ті українці і поляки, які рятували невинних людей, а не ті хто мордував їх, нехай навіть в ім'я національних інтересів.

***

Історична мітотворчість нерозривно пов'язана з формуванням історичної пам'яті, що здійснюється в Україні під гаслами подолання спадщини минулого. Історична пам'ять винятково важлива для національної ідентичності, адже, за Ренаном, націю творять дві речі: «Одна – це спільне володіння багатим спадком споминів, друга – спільна згода, бажання жити разом, користатися спільним і надалі неподільним спадком». Друге випливає з першого: ті, хто поділяє «спільну славу і спільні жалі» в минулому, прагнуть і в майбутньому «разом терпіти, тішитися, сподіватися...» (Ренан).

Що ж таке «історична пам'ять»? Це, пише Наталя Яковенко,

красива метафора й не більше. Адже людська пам'ять не сягає глибше трьох поколінь, тож ідеться про вигаданий образ минулого – певне «колективне переживання», яке згуртовує спільноту в цілісну одиницю завдяки спільним «спогадам» про нібито єдиного предка, про спільно освоєну/здобуту територію, про спільно пережиті успіхи й невдачі тощо. В цьому сенсі «історична пам'ять», по суті, тотожна мітові, бо вибирає з хаотичного плину сущого якісь певні, потрібні спільноті, вартості, а також дає змогу долати тимчасовість і скороминущість життя окремої людини.

(«Вступ до історії»)

Тотожність історичної пам'яті мітові, як правило, добре усвідомлюють її конструктори, хоч, адресуючи свої конструкції масам, вони неодмінно представляють їх як «відновлення історичної правди». В узагальненому вигляді аргументацію апологетів національного мітотворення можна звести до наступного. Оскільки про немітологізовану історичну пам'ять нації не може бути й мови, то питання стоїть тільки так: російсько-імперська чи українська національна мітологія. Третього не дано, бо в суспільстві, яке роздирають війни ідентичностей, ніколи не може бути позанаціональної або наднаціональної історіографії. Відмовитися від цілеспрямованого формування національної історичної

мітології означає поступитися неоімперським мітотворцям, які тягнуть українців у обійми «старшого брата».

Чому відсутність або слабкість державної політики пам'яті неминуче розмиває українську національну ідентичність і веде до панування імперської історичної мітології? Та тому, що вона значно старша за українську, глибше розроблена зусиллями імперських істориків, її цілеспрямовано вбивали в голови кількох поколінь, а головне – засоби її поширення незмірно більші завдяки потужній підтримці сусідньої держави. А коли так, то тим енергійнішою має бути боротьба проти всіх спроб утвердити ненаціональний (читай – чужонаціональний) історичний наратив, тим рішучіше треба застерігати співвітчизників від тих псевдонаукових істориків, які лементують про «загрозу націоналістичних мітів».

Хто вивчав колись твори Леніна, безперечно, помітить схожість такої аргументації з міркуваннями засновника більшовизму (запозиченими у Карла Каутського) про те, що пролетаріат не здатний самостійно сформувати соціалістичну свідомість, і якщо її не вносить у робітничий рух передова інтелігенція, то робітники неминуче потрапляють під вплив буржуазної ідеології. (Зізнаюся, що я зумисне стилізував наведений вище пасаж під фрагмент з Ленінової брошури «Що робити?», лише замінивши деякі елементи марксистського дискурсу націоналістичними відповідниками, від чого автентичність змісту анітрохи не постраждала.) Сама по собі ця подібність іще не означає хибності аргументів, адже і Ленін мав цілковиту рацію – в межах тих завдань, які революційні соціалісти ставили перед собою. Кожен, хто займається конструюванням ідентичності (байдуже, класової, національної чи ще якоїсь), чи то пак «внесенням» її у маси в боротьбі з іншими конкурентними проектами, мусить діяти саме так, як радив «вождь світового пролетаріату».

Важливі відмінності стосуються іншої площини. Інтегральні націоналісти поділяють і підхід основоположника інтегрального комунізму (термін Ніколая Бердяєва) до свободи критики в межах руху, яка, мовляв, насправді є «свободою впровадження в соціалізм буржуазних ідей» (у націоналістичному прочитанні – впровадження в національну свідомість ідей, чужих і ворожих нації). Натомість ліберальні націоналісти не лише допускають свободу критики і дискусій, а й вважають її необхідною умовою формування національної ідентичності в демократичному суспільстві.

Дейвід Мілер вважає, що «найважливіша лінія поділу може проходити не між правдою “справжньої” історії та фальшивістю “національної” історії, а між національними ідентичностями, що постають через відкритий процес дебатів і дискусій, учасником яких потенційно може бути кожен, та ідентичностями, накинутими авторитарно за допомогою репресій та індоктринації» (Мілер). Саме у відкритих дебатах і постає сучасна українська ідентичність, і в цьому її відмінність від накинутої згори радянської ідентичності, носії якої й досі демонструють нездатність до вільної дискусії.

На щастя, рудиментарний радянсько-імперський дискурс зіпхнуто на маргінес суспільного життя, як і інтегральний націоналізм із його ксенофобією та відразу до свободи критики. В Україні реалізується ліберально-націоналістичний проект цілеспрямованого формування історичної пам'яті. В останні роки він став самостійним напрямом державної політики, яким опікується особисто Віктор Ющенко, про що свідчать його численні укази про відзначення ювілеїв знакових історичних подій та особистостей, спроби переформатувати символічний простір національної пам'яті (усунути з нього рудименти радянської доби), спорудження нових пам'ятників і меморіалів, створення Інституту національної пам'яті.

Важко сказати, чи вплинули Мілерові думки безпосередньо на авторів підрозділу «Формування історичної пам'яті» у «Білій книзі державної політики», але їхні рекомендації українській владі цілком відповідають рецептам британського дослідника. Головним критерієм їхнього підходу до історії є її придатність для формування і підтримання національної ідентичності. Експерти (всі – професійні історики) пропонують «утвердити національний історичний наратив», зокрема й шляхом «досягнення узгодженості та несуперечливості під час його офіційних репрезентацій», посилити роль історичної пам'яті, прискорити процес її декомунізації, інтегрувати історію України в європейський історичний наратив, утверджуючи «позитивний образ національної історії», сприяти інтеграції історичної пам'яті національних меншин до загальноукраїнського історичного наративу тощо. Насамкінець автори закликають «активізувати широкий суспільний діалог з резонансних питань історичного минулого України», наголошуючи, що дискусія має бути публічною, будуватися за принципом широкої політичної участі, враховувати весь спектр суспільної думки. Отож ідеться, цілком за Мілером, про утвердження національної ідентичності через відкритий процес дебатів і дискусій.

Усе це виглядає доволі зваженим і привабливим. Є, втім, одне застереження: у проекті жодним словом не згадано про відповідність «історичної пам'яті» критеріям істинності. Схоже, автори, знов-таки в дусі Мілера, вважають їх непридатними, якщо йдеться про формування національної ідентичності.

Проти цього можна заперечити словами Араша Абізаде: «Звичайно, можна припустити, що всі історичні наративи є частково “мітичними” в певному сенсі, і що всі суспільства – навіть ліберальні – залежать від таких наративів. Але питання в тому, чи такі історичні наративи повинні бути відкриті для дискусії на підставі критеріїв істинності, чи ні». Абізаде

⁶ Україна в 2008 році: процеси, результати, перспективи. Біла книга державної політики, ред. Ю. Г. Рубан, Київ: НІСД, 2008, с. 166–168. Книга є результатом робіт експертів Національного інституту стратегічних досліджень над проектом щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України.

доводить, що історичні міти, які претендують бути історичною правдою, несумісні з ліберально-демократичною політичною філософією, до якої признаються й ліберальні націоналісти. Проте історична пам'ять мітологічна зі своєї природи, а відмови від «політики пам'яті» в найближчому майбутньому годі очікувати навіть у найліберальніших державах, не кажучи вже про пострадянський простір.

Головним сподіваним результатом проекту формування історичної пам'яті є «конструювання модерного образу національної історії, з яким добровільно і охоче зможуть себе ототожнювати більшість громадян України різного етнічного походження, віросповідання чи мовно-культурної орієнтації» («Україна в 2008 році»). А що ж тоді робити з тими фактами національної історії, з якими «добровільно і охоче» ніхто не побажає себе ототожнювати? Чи не слід вилучити їх із національного історичного нарративу, аби не псувати «позитивний образ національної історії»? Автори проекту не дають відповіді на це принципове питання, але логіка «забування історії» диктує саме такий висновок.

Однак, можливий і інший підхід. Якщо навіть прийняти суто мітологічний погляд на націю як органічну єдність усіх «мертвих, живих і ненароджених» співвітчизників, що передбачає емоційне переживання долі минулих поколінь як нашої власної, то неможливо обійти питання про відповідальність за кривди, заподіяні нашими справжніми й уявними предками. «Забування» цих кривд є, що не кажи, аморальним. Проте можна створити такий історичний нарратив, який викликає моральну солідарність не з насильниками, навіть, якщо вони «наші», а з жертвами і з тими, хто їх рятував. Із таким образом національної історії добровільно й охоче ототожнить себе будь-яка чесна людина. Згадки в «Білій книзі» про польсько-українське примирення, яке було результатом саме такого підходу, дозволяє припускати, що він не чужий і її авторам.

Розмірковуючи про етичний потенціал історії з християнського погляду, Юрій Аввакумов застерігає:

Як тільки історичний дискурс – чи старообрядницький, чи греко-католицький, чи державно-український – стане на службу «гран-нарративу», як тільки історія почне обслуговувати консенсусну систематику конфесійної або національної ідеології та «витискати» все, що цій систематиці не відповідає, як тільки вона почне ігнорувати власних «скривджених та ображених», як тільки вона почне «узагальнювати» Боже провидіння – вона перестане бути «історією спасіння»⁷.

Зауважмо, що проект формування історичної пам'яті може спрацювати лише за умови утвердження поваги громадян до *нинішньої* української держави. А для цього необхідно: а) домогтися стабільного поліпшення соціально-економічної ситуації, б) припинити нищення владою власного авторитету через узаємне пожирання гілками влади одна одною. За нинішніми дебатами про історичну пам'ять криється конфлікт інтересів еліт (і не лише українських), і доки

його не буде врегульовано в той чи інший спосіб, не буде й консенсусу в сприйнятті ключових подій і постатей минулого. Але це вже виходить за межі компетенції істориків.

***

Чи можливо все-таки розмежувати дослідницьку історію та історичну мітологію? Можливо, вважає Наталя Яковенко («Одна Клію, дві історії»), але для цього слід провести «делімітацію кордону» між науковою та шкільною історіями, щоб неминуче притаманна шкільній історії мітотворчість у жодному разі не потрапляла в наукову царину, «адже тексти (і супутні їм квазізнання), які обслуговують «історичну свідомість» нації, належать до засадничо іншого жанру, ніж продукція дослідників історії», і з цим, мовляв, боротися не випадає.

За всієї переконливості та привабливості такого підходу, передбачена ним санкція на мітотворчість у дидактичній історії породжує низку небезпек.

1. Історична наука не може існувати у «башті зі слонової кістки». Зв'язок історичної науки та національної «історичної пам'яті» має двоїстий характер. Не лише історіографія впливає на «історичну пам'ять», а й уже сформована і мітологізована «історична пам'ять» тисне на істориків, вимагаючи саме такої, а не іншої інтерпретації минулого.

2. Теза про недоступність для мас наукового знання і необхідність його заміни мітологізованим сурогатом криє в собі зневажливе ставлення до загалу громадян як до «отари», яку повинні вести за собою мудріші провідники.

3. «Патріотична» інтерпретація історії дуже легко може перерости в національну мегаломанію і формування образу ворога із сусідів та тих співгромадян, які не поділяють даної інтерпретації. Історики, ангажовані в національну мітотворчість, поділяють відповідальність за розв'язування двох світових і безлічі локальних воєн, як також і за нинішні політичні війни довкола «історичної пам'яті» в Україні.

4. Імператив «служіння нації» на практиці може вилитись у прислужництво історика державі, а точніше її панівній верхівці, при цьому історична мітотворчість використовується не так для формування національної свідомості, як для обґрунтування претензій певної групи на владу та маніпуляції свідомістю громадян.

С Хоч би як ми запевняли, що «сфери дидактичної та наукової історії – це різні планети» (Яковенко), послідовно розмежувати їх навряд чи колись пощастить, а отже, наукова історія не повинна зрікатися втручання у сферу шкільної. Ба більше – ці дві сфери треба поступово зближувати, що вже давно й безуспішно роблять в Євросоюзі. На щастя, професор Яковенко, про-

⁷ Юрій Аввакумов, «Християнство – релігія істориків»? На перетинах історії та богослов'я: Інавгураційна лекція декана гуманітарного факультету Українського Католицького Університету (Львів, 14 вересня 2007), Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2008, с. 20.

голосивши принцип «делімітації», сама не надто його дотримується, в низці публічних виступів і статей (зокрема й на шпальтах «Критики») гостро заатакувавши псевдопатріотичні міти «шкільної історії» саме з позицій історика-науковця.

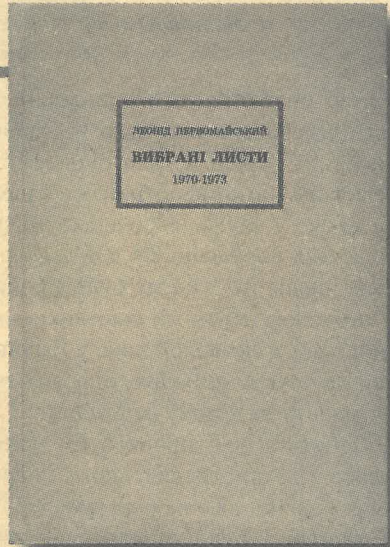
Не слід забувати, що виховання лояльного до держави, національно свідомого громадянина-патріота не є винятковим пріоритетом дидактичної історії. Не менш важливим є завдання сформувати критично мислячу особистість, яка тверезо оцінює минуле і сучасне власної нації, готова до діалогу з Іншим, здатна робити свідомий вибір і протистояти маніпуляціям свідомості. Сучасна модель «шкільної історії» наряд чи спроможна виконувати таку функцію.

Повертаючись до згаданої на початку полеміки між професорами Мициком і Яковенко, зауважу, що підхід Наталі Яковенко та її однодумців значно краще відповідає окресленому вище завданню, ніж той, що нині панує в наших підручниках. Можливо, цей підхід теж не вільний від деяких мігів, витворених ліберальною історичною дидактикою, але його наголос на багатомірності як самої історичної реальності, так і підходів до її вивчення – принципово антимітологічний, адже міт «знає» лише одновимірну «правду».

Підсумуймо: Актуальною для українського суспільства є демітологізація не лише історичної науки, а й (у межах можливого) дидактичної історії, поширюваної через освітню систему і ЗМІ. Неминуче спрощення при переході з наукового рівня на шкільний не повинно означати спотворення. Інтелектуальна чесність має бути моральним імперативом для історика, хоч би в якій царині він працював, і якщо хтось береється до «цілеспрямованого формування історичної пам'яті», нехай не робить це коштом історичної правди (за всієї проблематичності цього поняття).

Сподіватися повного витіснення історичної мітології науковим знанням було б цілковитою утопією. Але важливо, щоб у царині дидактичної історії і викладачі (вчителі, автори підручників і популярних книжок), і учні (студенти, читачі) мали право вибору між різними науковими гіпотезами, різними історичними мітами, між науковим і мітологічним підходами, і щоб жодну з можливих версій історії суспільству не накидали як єдино правильну.

То скільки історій у Клію? Либонь стільки само, скільки й істориків, але кодекс честі історика – один, і його головні заповіді – «не брешти», «не замовчуй», «не прислужуй сильним світу цього» – не змінилися від часів Тацита. □

ЛЕОНІД ПЕРВОМАЙСЬКИЙ
ВИБРАНІ ЛИСТИ
1970-1973

Леонід Первомайський
Вибрані листи
1970–1973

Київ: Альтерпрес, 2008

Том вибраних листів Леоніда Первомайського – це перше видання епістолярної спадщини відомого поета, прозаїка, драматурга, критика й перекладача. Збірка складається з 282 листів і телеграм, які Первомайський написав упродовж останніх чотирьох років свого життя. Серед його постійних адресатів Маргарита Алігер, Павел Антокольський, Александр Борщаговський, Олександр Дейч, Вера Звягінцева, Лев Озеров, Ігор Муратов, Яков Хелемський, Маріна Чуковська. Є ще безліч ділової і приватної кореспонденції – до Александра Твардовського й Арсенія Тарковського, Надії Суровцової і Соф'ї Караганової, Антала Гідаша і Левона Мкртчяна, до школярів і вчителів, до видавників і бюрократів від літератури. Листи подано за хронологією, починаючи від січня 1970 року.

Листи Первомайського почасти друкувалися в журналах, але тільки повніше видання оприявнює читачам

його незрівнянний епістолярний талант. Недаремно Первомайський назвав листи одним зі своїх улюблених жанрів: у них він розкрився так само повно й потужно, як у поезії чи прозі.

Авторка передмови до книжки Елеонора Соловей, перефразовуючи Джойса, назвала її епістолярним портретом митця у старості. За аналогією з поетичною творчістю Первомайського цю збірку листів можна назвати «древом пізнання». З рядків, адресованих друзям і знайомим, постає досвідчений, мудрий, стомлений Поет, який виростив своє древо пізнання і знає гіркоту дикого меду, який, напевно, має право судити й оцінювати, але ніколи цим правом не користується.

Листи Первомайського – це філософські роздуми про одвічні питання людського буття, про етику й естетику, про мораль і творчість. У них мало конкретних фактів і з них навряд чи вдасться відновити картину щоденного життя автора – зовнішнього життя. Натомість перед читачем розкривається багатий внутрішній світ, сповнений прозрінь, іноді каяття, щирого жалю за втраченим і нездійсненим, а понад усе пронизаний смутком.

Без епістолярію Первомайського не обійдуться дослідники його творчості: він увиразнює й відтінює, подеколи навіть пояснює поезію та прозу цього непростого письменника. А поза тим, це справжня насолода для найвимогливішого читача: майстерна й вишукана проза, що незрідка переростає у високу поезію.

На жаль, перша збірка листів Первомайського належить до книжок, які поспішають видати, не обтяжуючи себе науковим супроводом і коментарем, а виправдовуючись браком часу. Немає навіть іменного покажчика, тож доводиться дякувати упорядникам хоча б за довідки про адресатів письменника.

Ярина Цимбал